

SOMLAI PÉTER

A „HAGYOMÁNYOS HÁZTARTÁSOK” ÉS A „POLGÁRI INTIMITÁS”

(Két típus a családi kapcsolatok társadalomtörténetéből)*

Bevezetés

Mind a régi korok, mind pedig a jelenkor családjait többféle nézőpontból vizsgálhatjuk. Az itt következő vázlatos elemzések kizárólag a családi kapcsolatok társadalomtörténetével foglalkoznak. Nem tartanak igényt tehát sem általában a család, sem a családi élet más kérdéseinek történeti vázlatára. A kapcsolatok történetét és ennek típusait elég mostohán kezelik a tudományokban. Ennek bizonyára egyik oka a tárgy bonyolultsága: a családtagok kapcsolata túlságosan személyközeli, szociológiai szempontból mikro-szinten végbemenő jelenségekből áll, míg a társadalmak alakulásának kérdésköre tömeges méretekre, széles körben elterjedt intézményekre, tehát makro-összefüggésekre utal. A társadalomtudományoknak azonban nemcsak arra van jogosultságuk, hogy módszertani okokból elválasszák és más-más tárgyként kezeljék e szinteket, például pszichológiai jelenségekként az előbbit és demográfiai vagy makro-ökonomiai jelenségekként az utóbbit. Arra is jogunk van, hogy olyan problémákat vizsgáljunk meg, melyeket éppen a mikro- és makro-jelenségek objektív összefonódásai vetnek fel. Ilyen problémának tekintem a családi kapcsolatok társadalomtörténetét.

A modern családok alakulását, sorsát véleményem szerint elsősorban az határozza meg, mennyire *sikerül a tagoknak együttműködéseiket a kölcsönös megértésre alapozniuk*. Ez történetileg új, csak néhány évtizedes fejlemény. Kommunikatív rendszerüknek a megértés révén stabilizáló hatását a modern családok nem pótolhatják semmi mással (sem a hagyományokkal, sem a valláserkölccsel, sem a közös munkával, sem a tulajdonnal), de ugyanennek a rendszernek a megértés hiányán át bomlasztó erőit sem tudják ellensúlyozni másfajta intézményekkel. Vagyis a modern család társadalomtörténeti jellegzetessége, legfontosabb típusképző vonása az, hogy életének menetében túlsúlyos lett a kommunikatív rendszer szabályozása.¹

Félreértések elkerülése végett hangsúlyoznám azt, hogy a család mindig kommunikatív rendszer *is* volt, s természetesen *ma sem csupán* az. Ma is egyúttal nevelési intézmény, háztartási munkaszervezet, lakókörnyezeti csoport, vagyonközösség, stb. Nem azt kívánom állítani tehát, hogy a modern családok tagjainak valamennyi kölcsönviszonya kimerül a kommunikációban, hanem azt, hogy közös életük alakulását, történelmileg újszerűen, elsősorban együttműködéseik (együtt végzett munkáik, egymástól való tanulásuk, szabadidő-töltésük) kommunikatív rendszere határozza meg.

*Rövidített részlet „Konfliktus és megértés” című, a közeljövőben megjelenő könyvből. A könyv elméleti fejezeteit két publikációban foglaltam össze, lásd – *Somlai*, 1982 és 1983

A régebbi korok családjainak életében ez nem így volt. Évezredekig nem lehetett (nem volt szabad), de nem is kellett (nem volt rá szükség) kétségbevonni a legfontosabb kapcsolati szabályok és szokások érvényét. Magától értetődő együttműködési minták mutatták meg, hogy mit szabad a férjeknek és mit a feleségeknek, mire jogosult a szülő és mire a gyerek. Ennek persze ára volt, hiszen ugyanezek az intézmények akadályozták, hogy *a tagoknak közvetlen kommunikációikban kelljen és lehessen igazolniuk céljaikat és értékeiket.* A modernizáció első – nagyjából századunk közepéig tartó – szakasza átalakította ugyan a társadalmak és emberi kapcsolatok normatív rendjét, de ezt az akadályt a célracionális szabályozások túlsúlya sem szüntette meg. A közelmúltig voltak tehát olyan erők és intézmények, melyek a családi élet kommunikatív rendszeréhez képest hatékonyabban, eredményesebben tudták alakítani, biztosítani és rombolni a kapcsolatokat. Ezeket kívánom itt megvizsgálni.

Elméleti kérdések és megszorítások

Sokféle ok miatt nincs általánosan elfogadott elmélete a családszervezet társadalom- és kultúrtörténetének. Az okok egyik csoportja a *fejlődés-elméleti*, pontosabban arra vonatkozik, hogyan alkalmazható ez az elmélet a különböző rokonsági és családszervezeti formák változására. A századunk első évtizedéig uralkodó evolucionista szociálintropológia feltételezte, hogy a.) az egyes családszervezeti formák éppúgy történeti sorrendbe állíthatók, mint ahogyan az egyes gazdálkodási formák, és b.) e két tényezőcsoport között szoros megfelelés található. A keresett történeti sorrend „elvé természetesen nem lehet más, mint a fejlődés gondolata: a fejlődés viszont természetesen nem más, mint haladás az alsóbb szintről a magasabb szintre . . .”² A későbbi kutatások azonban nem tudták megfeleltetni a tagok és az együttélő nemzedékek száma, a leszármazás és örökösödés rendje, a házassági szabályok vagy más szempont szerint felfogott családszervezeti formákat valamilyen hozzájuk és csakis hozzájuk tartozó gazdálkodási formának vagy rendszernek. Kitűnt, hogy a családok „modális szervezeti formái” azonosak vagy nagyon hasonlóak lehetnek igen eltérő civilizációkban és kultúrákban, a műszaki és gazdasági fejlettség merőben más szintjein.³

Az okok másik csoportja az elméletképzés magyarázó jellegére vonatkozik, arra tehát, hogyan értelmezhetők a modern társadalmak kialakulása és története, illetve a változó családszervezet közötti kölcsönhatások. A leggyakoribb érvelés abból indul ki, hogy a nagyipari fejlődés *előidézte* a hagyományos életviszonyok, háztartások és családi funkciók megváltozását. Az ilyen, általános formájú állításokat elfogadhatónak tartom, de a következő megszorításokat kell figyelembe venni e kérdés részletesebb tárgyalásakor:⁴

- a) *A családszervezet nem egyszerűen függő változója e folyamatnak* és ezért az iparosodás feltételei között is számba kell venni. Az iparosodás ütemét, méreteit, regionális eloszlását olyan tényezők – pl. a munkaerő-struktúra mobilizálhatósága – gyorsíthatják, lassíthatják vagy akadályozhatják meg, amelyek legszorosabban függhetnek az örökösödés rendjétől vagy a tagok vallásától (például a protestantizmus térhódításától).
- b) Az iparosodás hatásait nem könnyű elválasztani más tényezőktől. Az ipari forradalmak idején a népesedési viszonyok és az átalakuló gazdaság egész *rendje*, az új infra-

struktúrák, a hírközlés és a társadalmi kommunikáció változása, a népesség földrajzi mobilitása, a városiasodás számos jelensége együttesen és erősen hat a családok életviszonyaira, illetve erősen függ az adott társadalomban, országban, nemzetben, körzetben élő családok rokonsági rendszereinek szervezeti formáitól. Továbbá a modernizáció során nemcsak a társadalmi rendszerek, alrendszerek működése változott meg, hanem módosultak a normatív struktúrák is. A rokonsági szervezetek történeti problémáival elfogulatlanul és tárgyyszerűen foglalkozó szaktudósok ezt jó ideje felismerték. Az egyik legalaposabb tanulmány a következő példával érzékelteti az idevágó problémákat: „Az értékrendszer, a kulturális normák hatása gyakran egyáltalán nem párhuzamos a gazdasági, társadalmi, demográfiai, ökológiai változók hatásával. Pl. a kánonjog azonos, meglehetősen fiatal életkorban engedélyezte Európa-szerte a házassodást, mégis eltérő, késői életkorban kötendő házassodási modell alakult ki a középkori Nyugat-Európában, szemben a kelet-európai korai életkorban szokásos házasságkötési mintákkal. Ez indokolható lenne esetleg gazdasági-társadalmi tényezőkkel, az azonban már nem, hogy a késői házasságkötési modellt a Magyarországra Nyugat-Európából beköltözött német telepesek és utódaik kulturális örökségként enyhébb formában ugyan, de hosszú ideig megtartották. Ugyanez állapítható meg az együttélési formákra vonatkozólag is. Ugyanakkor viszont a XX. században a házasságkötési kor görbéje világszerte ugyanazt az irányt követi, függetlenül a házassodási minták, gazdasági, társadalmi, politikai struktúrák, szokások, kultúrák közötti lényeges különbségektől.”⁵ Sokkal többet kellene tudnunk a változások részleteiről és változatairól ahhoz, hogy pontosabb és helytállóbb kijelentéseket állíthassunk a „modern társadalmak” és a „modern családok” kialakulásának összefüggéseiről szóló jelenlegi „generál-tézisek” helyébe.

Az iparosodáshoz hasonlóan a családszervezet változásai is számos tényező együttesére utalnak. Ezeknek történeti vizsgálatát és összehasonlítását megnehezíti a rendelkezésre álló források szükségessége is. Az 1960-as évekig alig folyt pl. olyan demográfiai kutatás, ami az évszázadokkal ezelőtt élő családok létszámát, összetételét, megbízható rendszerességgel állapította volna meg. Ilyen kutatások hiányában inkább csak áthagyományozódott egy közkeletű felfogás a társadalomtudományokban arról, milyen volt a tradicionális családszervezet. A „*patriarchális nagycsalád-modern kiscsalád*” szembeállítását mint hiteles történeti tendenciát széles körben fogadták – s fogadják ma is – el. Részben e szembeállításon alapulnak a családszociológia egyébként merőben eltérő felfogású standard-munkái, mint E. Durkheim, M. Horkheimer vagy T. Parsons művei. Az utóbbi két évtizedben folytatott történeti-demográfiai kutatások azonban bebizonyították, hogy Európa nagyobbik részén az egyszerű háztartás és a kis család „az ipari forradalmat, több századdal megelőzően is általános volt. A családközösség, ahol három nemzedék és két, vagy ennél is több házaspár élt egyetlen nagy háztartásban, nem volt általános jelenség az iparosodást megelőzően.”⁶

A 70-es években ún. családrekonstrukciós módszerrel folytatott népesedési vizsgálatok megerősítették ezt a megállapítást. Az I. táblázatban bemutatott adatok szerint a háztartások átlagos létszáma inkább alatta maradt annak, amit az ipari forradalmat követő évtizedekben találtak.

Az újabb kutatások szerint az ipari forradalom előtti családszervezet más Tényezőiről – a házassodási életkorról vagy a gyerekek és felnőttek létszámáról – alkotott eddigi elképzelések sem felelnek meg a tényeknek. Vannak viszont olyan, a „patriarchális csa-

I. táblázat.

A háztartások átlagos létszáma, valamint a kiterjedt és többszörös család háztartások aránya

Ország	Helység	Idő	A vizsgált háztartások száma	A háztartások átlagos létszáma	A kiterjedt és többszörös család háztartások aránya
Anglia	Clayworth	1676	98	4,09	9%
Anglia	Clayworth	1688	91	4,43	8%
Anglia	Clayworth	1851	128	4,21	21%
Észak-Amerika	Bristol	1689	72	5,85	3%
Franciaország	Longuenesse	1778	66	5,05	17%
Itália	Colorno	1782	66	4,16	20%
Lengyelország	Lesnica	1720	311	5,4	5%
Szerbia	Belgrád	1733-34	273	4,95	29%
Magyarország	Alsónyék	1792	122	5,8	15%
Magyarország	Kölked	1816	112	5,75	13%

lád"-ra vonatkozó, ugyancsak széles körben elfogadott vélekedések – a gyereknevelés és a szocializáció módjáról, a házasságon belüli és azon kívüli szexualitásról vagy az idősebb családtagok státuszáról –, amelyeknek felülvizsgálhatósága, igazságuk eldöntése nehezebben megoldható feladat. Pedig igen fontos lenne elfogulatlan ismeretük ahhoz, hogy megbízhatóbb képünk legyen a család társadalomtörténetéről.

Pontosabban kellene ismernünk különféle intézmények és mechanizmusok változásait is. Például azt, hogy a házassági életkor változása hogyan függött össze egyfelől párválasztási szokásokkal, normákkal, másfelől a házasságok alakulásával. Vagy azt, hogy a termékenység, illetve a reprodukciós időtartam hosszának változása hogyan függött össze a nők szerepének megváltozásával. Hogyan változott az együttélő testvérek száma, életkoruk különbsége és ennek hatására – vagy ennek okaként – módosultak; s hogyan a testvérek kölcsönös magatartására vonatkozó szülői normák? Az iparosodás folyamán megváltozott az is, hogy mit jelent gyerekeknek, ifjúknak, felnőtteknek és öregeknek lenni s e változásokról sincsenek rendszeres ismereteink.⁸ Alig folytattak összefüggő kutatásokat a barátkozás, a szexuális magatartások módosulásainak, a szomszédsági és munkahelyi érintkezések fajtáinak, különféle vallásos és világi csoportok, közösségek változásainak társadalomtörténetéről. Márpedig kézenfekvő, hogy az ilyen változások valami módon összefüggnek a családtagok kölcsönviszonyainak módosulásával.

A jelzett bonyolító tényezők és ismereti hiányok erősen korlátozni fogják az itt következő társadalomtörténeti vázlatok érvényességét is. De ezekhez még figyelembe kell venni, hogy a modern társadalmak Európa egyes részei szerint, országoként, nemzeteként, sőt, tájegységként eltérő időben, ütemben, eltérő feltételek között bontakoztak és bontakoznak ki. Itt azonban *a folyamat globális vonásait* hangsúlyozom s nem térhetek ki a regionális eltérésekre. Ugyancsak túlmutat célomon a változások elütemeinek részletezése.

Hagyományos háztartások

A hagyományörző népi társadalmak kutatói felfigyeltek arra, hogy az ilyen társadalmak közösségeiben „a társadalmi ellenőrzés a társadalmi folyamatokba beépülve történt. E folyamatok többnyire nyilvánosan zajlottak és többen vettek részt bennük. Aki – akár családi, magán-, vagy akár közügyeiben – nem az elvárásnak megfelelően működött közre, azt a ’másik’ éreztette vele, kifogásolta, szóba hozta először csak négy-szemközt, vagy nagyobb nyilvánosság előtt.”⁹ A *kapcsolatalakítások ellenőrzésének ilyen közvetlen módja* a hagyományadta szabályozók és közösségi szankciók sokaságát működtette.¹⁰ De vajon hogyan védekezett az ilyen közösségekben az egyén, a pár, a család az ellen, hogy véleményét, tetteit, életvezetését a falu vagy város ellenőrizhesse, megítélhesse és szankcionálhassa? Kézenfekvőnek tűnik a válasz: a családtagok – akkor éppúgy, mint ma – képesek meghatározni azt, hogy mit mondanak el mások előtt, mit mutatnak meg környezetüknek, illetve mit rejtenek otthonuk fali közé. Elvégre tudomásul vették akkor is a nyilvános viselkedés szabályait, de az ő életükben is voltak olyan együttlétek, amelyeknek bizalmasságát megőrizték a nyilvánosság előtt.

Ez a válasz bizonyos értelemben tökéletesen kielégítő. Akkor ugyanis, ha azt jelenti, hogy elvileg mindig lehetséges megőrizni a kapcsolatok bizalmasabb mozzanatait. De nem kielégítő a válasz, ha azt jelenti, hogy a családok életfeltételei és a családtagok kapcsolatalakításai mindig egyformán a magánszférába tartoztak. A modernizáció előtti társadalmi struktúrák egyik jellegzetessége ugyanis éppen az, hogy ekkor még nem váltak el élesen a magánélet és közélet intézményei, hogy összerosódtak a társadalmi szabályozás gazdasági, erkölcsi, jogi és vallási módjai és ezért voltak a családtagok kapcsolatai sokkal ellenőrizhetőbbek. A kastélyokban, falvakban, városokban élő emberek nem szervezettel, hanem hagyományadta-személyes módon szabályozott érintkezéseket folytattak egymással s *csak a polgárosodás előrehaladtával* és az iparosodott nagyvárosok kialakulásával *nyílt lehetőség arra, hogy az ilyen ellenőrzéssel szemben kialakuljon a családi intimszféra.*

A „hagyományos háztartások” fogalma csak a polgárisodás és társadalmi modernizáció felől nézve egységes. A társadalmak civil, polgári jellege ugyanis annál markánsabb, minél kevésbé rokonsági vagy kvázi-rokonsági szervezeteken és kötelékeken alapul a közélet s minél inkább a magánélet intézményévé válik a család. Ez a család azután határt tud és fog majd szabni a rokonok beavatkozásainak.

A társadalmi szervezet változásai így vezetnek el majd nemzedékek során új meg új ellentétekhez: az idősek – s ezáltal a gyerekek és unokák – magányosságához, a nők – s ezáltal a férfiak – többszörös szerep-konfliktusaihoz. A rokonsági kötelékek szorítását a társadalmi fejlődés útjain lazította fel Európa népessége – olyan utakon, melyeknek már elhagyott állomásait is mindig újabb ellentétek felől nézzük és értékeljük újra. Vegyük sorra, milyen tényezőkből fakadt a hagyományos háztartásokban élők kapcsolatrendszerének nyíltsága, ellenőrzöttsége és azután ez milyen ellenerőket kezdett mozgósítani:¹¹

1. A családok egysége

Az ipari forradalom előtt – s főként a rendi társadalmakban – a családok többsége reprezentációs és termelési (forgalmazási) egységet alkotott. A nemesi családok egysége átörökíthető birtokaikon, státuszukon, kiváltságaikon alapult, ezt fejezte ki „nevük” és hírük, helyük a rokonsági-nemzetségi szervezetben és ennek felelt meg dinasztikus szemléletük is. Azért volt egységük „reprezentációs” jellegű, mert az ilyen családok nem valamely különös gazdasági, politikai, felekezeti vagy igazságszolgáltatási funkciójuk révén különböztek a köznép családjaitól, hanem kulturálisan biztosított és érvényes „autarcheiai”-juk képviselését látták el nemzedékről nemzedékre.¹²

Az alsóbb rendek dolgozó népessége vagy az úr szolgálatában állt és birtokához tartozott, vagy pedig szabad emberként, mint paraszt, kézműves, kereskedő tevékenykedett családtagjaival. Ez utóbbi esetben is valamilyen egyéni vagy családi tulajdon – föld, műhely, bolt, termelési vagy forgalmazási eszköz – jelentette a gazdálkodási egység alapját. Ez kifejeződött a tevékenységek konkrét létfeltételeiben: a falusi parasztház vagy a városi polgárház egyszerre volt lakóhely és munkahely szűk belső terekkel. Amíg a nemesek kastélyai annál kevésbé biztosíthatták az intimitás térbeli feltételeit, minél nagyobbak és reprezentatívabbak voltak, minél több helyiség jutott egy-egy családtag lakosztályául, addig a falusi és városi szabadok házait a terek szűkössége jellemezte: egyetlen lakószoba, konyha, kamra, istálló vagy más gazdasági helyiségek s elől a műhely vagy a bolt.

A hétköznapi időtöltésben is összefolytak e tevékenységek. „A családtagoknak nem lehetett a mai értelemben vet magánélete. Nem voltak külön hálószobák, nappali, étkezőhelység, gyerekszoba. Közösen – ‘nyilvánosan’ – zajlott az élet, pirkadattól alkonyatig.”¹³ A közösség irányította, megtapasztalta és ellenőrizte, mennyi tűzifát és vizet használtak, mit főztek vagy sütöttek, mit vásároltak a piacon, hány órakerelt fel s mikor hunyt ki a fény a házban.

2. „Háztartás” és „család”

A „család” fogalma Európában még a 18. században is valami merőben mást jelent, mint később, s ahogyan a magyar nyelvben, úgy pl. a franciában is gyakran kifejezetten a gyerekekre vagy éppen a szolgákra vonatkozott.¹⁴ A szó eredete tehát jól példázza az együttélőknek azt a sajátos szervezetét, ami a rendi társadalmakra jellemző: az úr, a mester vagy a gazda, mint a státusz, a birtok, a ház feje atyai módon dirigálja és gyámolítja házanépét, feleségét, gyerekeit és cselédeit.¹⁵ A 18. századig és Európa elmaradottabb vidékein még azután is sokkal inkább a „ház” és a „háztartás”, mint a „család” volt a nagyobb közösségek (nemzetek, országok) kulturális önértelmezésének egysége.¹⁶

A szülők sokáig együttélhettek felnőtt, nőtlen-hajadon gyerekeikkel, de rajtuk kívül háztartásukhoz tartoztak előzvegyült nénik, árvák, különféle rokonok. S nemcsak ők. A nemesi házak éppúgy nem képzelhetők el szolgák és cselédek nélkül, mint ahogyan a céhes polgár házában is szolgált-tanult egy-egy tanonc, segéd, és a birtokos parasztok házában is éltek különféle cselédek.¹⁷ Így az „úr” vagy „gazda” egy népes háztartás feje is volt. Ezt annál fontosabbnak kell tartanunk, minél kevésbé vált külön pénzügyi-

leg, szervezeten, térben és időben a ház és „háztartás” egyfelől a rendi reprezentáció (bíráskodás, hadviselés stb.) feladataitól, másfelől a termelési szervezetektől. „Az angolban ... nem volt más szó a munkacsapat kifejezésére, mint a *Family* (család) vagy a *household* (háztartás – a házban élő személyek összessége), és az olyan tevékenységek, amelyeket nem lehetett családi alapon megszervezni, mint például az építkezés, vagy a bányászat, kilógtak a társadalmi szerkezetből.”¹⁸ A közös háztartás egysége sokféle életfunkciója, a tagok bonyolult – életkori, rendi, rokoni, vagyoni szempontok sokasága szerint szabályozott – kapcsolata is okozhatta azt, hogy a *modernizáció folyamataiból visszanezve* „patriarchális nagycsalád”nak látszottak az ilyen háztartások. Pedig valószínűleg csak az esetek kis százalékában voltak azok. De az ilyen házak légrétegére hasonló lehetett a nagycsaládokéihoz:¹⁹ éppúgy a birtokhoz kötődött, összefogta tagjait a közös funkciójú tevékenységek, terek és együttműködések rendje és éppannyira szűkösek voltak az intimitás fizikai és szervezeti zónái, mint ott. Csakhogy amíg Kelet-Európa nagycsaládjai később, a 19. század közepétől fokozatosan egy, a magánélet és közélet szféráit intézményesen különválasztani kezdő társadalmi környezetben éltek (s az új, intim családi viszonyok felől nézve rezervátumnak látszottak), addig az iparosodás előtti háztartások életviszonyai izomorfak voltak környezetükkel. Ebben döntő jelentősége volt az évszázadokon át továbbadott „világképnek” is.

3. A „szent” család

Az ipari forradalom olyan időszakban kezdődött el, amikor a hagyományos „világképek” vallásos tartalmainak többségét valószínűleg széles körben elfogadták az emberek. Ezek szerint atya és gyermekei, férj és feleség kapcsolatát elsősorban a rájuk rendelt, isteni eredetű és ősidők óta érvényes törvények szabályozzák. A házasság szentségnek számított a keresztény népek körében, szülők és gyerekek jogait, kötelességeit a „Tíz parancsolat” és más, szent törvények közismert szövege, továbbá a vallásos világkép egyéb, idevágó tartalmai (az „atya” és „fiú” képzetei, misztikus és történeti igazságok) szerint ítélték meg, s ezekre támaszkodva legitimálták.

Az ipari forradalom előtt is előfordult eléggé széles körben, hogy egyik házastárs elhagyta a másikat, s ilyenkor a „hűtlen asszony” vagy a csábító számolt a nyilvánossággal. A hagyományos háztartások tagjainak azonban nemcsak a megítélés és elbírálás módjait kellett figyelembe venniük, hanem azt is, *mit fog tenni* a közösség, hogy érvényt szerezzen a házasság szentségét kifejező törvényeknek. Az akkori szankciók (a kidoboltatás, nyilvános megbélyegzés, megkövezés, egyházi kiközösítés, közösségi önbíráskodás, macskazene) mind erre szolgáltak.

A hagyományos világkép alapján definiálták a közösségek – máig hatóan és máig érvényes módon – azt, hogy az egyéni életútnak és a család életének melyek a döntő fordulói s ragaszkodtak ahhoz, hogy ezekről nyilvánosan emlékezzenek meg. A közösség igényt tartott az eljegyzés kihirdetésére, az egyházi esküvő nyilvánosságára, az újszülöttek bemutatására, az érett fiúk és lányok templomi avatására, a családtagok halálnak nyilvános gyászára. Meghatározták az ilyen események fontosságát és ennek megfelelően várták el tagjaik tetteit, véleményeit. Mindez azzal járt, hogy a rituális demonstrációkban világosan megszabták, minek és mikor örüljön a felnőtt és a gyerek, miként

ünnepeljen vagy hogyan gyászoljon a férfi és a nő stb. Az érdekeltek személyes jelenlétei és kommunikációi révén a közös vallás, a közös hagyományok és normák „belülről”, a családtagok kapcsolatának motivációs rendszeréből fakadóan feleltek meg a közösségi magatartásszabályozásnak.

A közösség értékeit és normáit fejezték ki elsősorban a nemi és életkori szerepekre vonatkozó kulturális értelmezések. Ezek a magátólértetődőség igényével hivatkoztak a „természet”-re. Hogy milyen a természet – és az ember, illetve a férfi-nő, felnőtt-gyerekek „természetes állapota” – azt a polgárosodás folyamán kezdték szélesebb körben vitatni és felvilágosult érvként használni a vallás vagy a hagyományok ellen. Addig azonban a szociabilitás feltétele a születés révén nyert státuszt, illetve a főként vallás-erkölcsi, szokásrendi szempontok alapján szabályozott és ellenőrzött nemi, életkori, családi szerepek elfogadása volt. A közösség felügyelete így jelentette évszázadokig a normák érvényességének zálogát, s nemcsak azért, mert a rendbontókkal szemben kikényszerítette azt, hanem azért is, mert a szerepek értelmezését e felügyeleti funkciójával látta el a közösség.

Az iparosodás és polgárosodás kibontakozásával egy sor változás zavarta meg, majd borította fel ezt a rendet, a tevékenységek normatív szabályozásának dominanciáját. Ezek a változások országoként, koronként más és más ütemben folytak, s a társadalmak egész rendjének, a kultúrák tartalmainak és szabályrendszereinek összefüggő átalakulásában mentek végbe. Már az abszolutista államok elkezdték korlátozni a rokonság és lokális közösségek jogát a családi élet ellenőrzésére és főként a legitim erőszakra. Ez a törekvés a polgári forradalmak után fokozódott s az általános jogképeség elterjedésével, a polgári jogok rendszerbe foglalásával és állami szavatolásával végül is elvezetett a közvetlen ellenőrzés és szankcionálás nyilvánosságának felszámolásához. A magánjog és közjog elválasztása is hosszú folyamat volt, melynek során az igazságszolgáltatás, a rendészet, majd az állami szociálpolitika, egészségügy, oktatásügy közvetve is korlátozta a rokonságot, a lokális közösségeket, hiszen intézményesítette a magán- és közzszférák differenciálódását.

Amikor Emile Durkheim 1892-ben megfogalmazta a családszervezet „összszűgösödését”-nek történeti tendenciáját, akkor nemcsak az átlagos családlétszám csökkenését emelte ki, hanem ezt is: a jogrendszer, az állam és a közintézmények széleskörű beavatkozását a családtagok kapcsolatainak alakításába.²⁰ A 19. században kérdésessé vált a család fogalmának jelentése, történetének útja és iránya. Az atya-gyerekek és úr-szolga viszonyán alapuló háztartások ősidisége és bomlása, az ezeket gyengítő új jogviszonyok, a szekularizálódó világkép és erkölcs új kapcsolatrendszerek felé mutatott.

Az új, iparosodott és polgári viszonyok felől nézve a hagyományos háztartások világa a legkorlátoltabb szociális rendszernek látszott: csupa kötöttségnek, babonának, az egyéni akaratot, szabadságot és tehetséget megfojtó intézménynek. A régi értékek felől nézve viszont ez az új világ tűnt elviselhetetlennek, mert benne a profán célok és az önérdek hajszája megfosztotta az egyént a biztonságtól és közösségtől. Az új világ azonban nemcsak új értékeket és normákat teremtett, hanem megváltoztatta az egyes szabályozási módok jelentőségét és kölcsönviszonyát is. A modernizáció első szakasza a racionálisan megvalósítható célok elérését hangsúlyozta s ennek rendelte alá a családtagok magatartásait és tevékenységeik normatív rendszerét is.

A hagyományos társadalmak intézményei átalakultak az iparosodás és polgárosodás során részben forradalmak, részben fokozatos változások közepette. Az árucseré és a piacviszonyok terjedése személytelenebbé változtatta a társadalmi érintkezéseket. Ennek nyomán kiterjedtebb lett az intézmények közötti közvetítések köre és bonyolultabbá vált a társadalmi makrostruktúrák egész működése. A családok társadalmi helye, feladatköre, életfeltételeik újtermelési módjai is e folyamat részeként újultak meg.

A leginkább átfogó jellegű és tárgyunk szempontjából legfontosabb változás az volt, hogy a 18. századtól *a munkahelyek és otthonok, a munkaidő és szabadidő elválása során fokozatosan kialakult a családi intimszféra zárt köre.*²¹ „A polgári családháztartás ‘magán’-háztartást jelent. A családok – történetileg tökéletesen újszerűen – távolságot kezdenek tartani a ‘nyilvánossággal’, a foglalkozási-társadalmi környezettel szemben és visszahúzódnak lakóterületükre.”²² A mindinkább szabad árucserén, gazdasági versenyen, a tőke és bér munka viszonyán alapuló kapitalista társadalmakban a családnak kellett az „igazi” személyesség, közösség értékeit képviselnie a „világgal”, tehát a „társadalommal” szemben.²³ Ebből fakad a családi intimitás lényege: „A családtagok állásában fejeződik ki a család ambivalenciája, miszerint a család a társadalom képviselője és bizonyos módon mégis a társadalom alóli anticipált emancipáció a társadalommal szemben.”²⁴ Ez az ambivalencia a családi intimitás kialakulásának egyik legfontosabb, mindmáig ható jelensége. Minél szervezettebben intézményesedtek a közügyek, annál élesebbek lettek az elválasztó határok, annál bonyolultabbak és áttekinthetlenebbek a közvetítők a közéleti és magánéleti megnyilvánulások, magatartások között. Minél több formális szabály, személytelen kapcsolat és szervezet befolyásolta az emberek magatartását a munka, lakóhely, a művelődési és politikai tájékozódás és aktivitás világában, annál hangsúlyosabb lett a családi kapcsolatok személyessége.

1. A családszervezet új egysége

Az ipari kapitalizmus korának legfontosabb termelési egységei már nem a háztartások. A korszak folyamán megszülető családszervezet egyik megkülönböztető vonása feltétlenül az, hogy tagjai a) nem egy nagyobb háztartáson belül és b) nem a közös termelő-munka révén kötődnek egymáshoz. Az új család-háztartások gazdasági alapját a közös vagyon és/vagy a pénzjövendelmek biztosítják. A kapitalista piacgazdaság viszonyai között elsősorban az egyes társadalmi osztályokra és rétegekre jellemző tulajdonlás, illetve ezek kölcsönviszonyai határozzák meg azt, hogy a családtagok *együttesen* hol helyezkednek el a társadalmi struktúrában s milyen mobilitási esélyeik vannak. De van még egy, társadalomtörténetileg fontos jellegzetessége a családi intimitás szervezeti feltételeinek. Ez pedig a közös fogyasztás fennmaradása. A megtakarítások, járadékok, jövendelmek felhasználása családi-háztartási kereteken belül az ártermelés kiszélesedésével és a szolgáltatások egész komplexumának kialakulásával járt. E folyamat másik oldala viszont az, hogy a javak és szolgáltatások széles köre elsősorban közös, családi-háztartási fogyasztásra készül (pl. a lakások nagy része).²⁵ *Az egyéni jövedelemszerzés,*

közös tulajdonlás és a – legalábbis részben – közös fogyasztás alkotja a családok egységének új gazdasági keretét.

Persze ezt az általános összefüggést is csak egy sor kiegészítéssel és megszorítással használhatjuk, ha egy-egy társadalomban, rétegben kutatjuk a családi intimitás szervezeti feltételeinek történetét. Először is: *a hagyományos háztartások felbomlása és a termelőközösség megszűnése* nem feltétlenül egyszerre és nem mindenhol azonos ütemben történt. A vagyonosabb rétegek körében a család megmaradhatott egy, a régi „házakra” emlékeztető körben, miközben a tagokat nem az ősi múlt, de nem is a közös munka fogta össze. Th. Veblen „dologtalan osztályá”-nak tagjai helyzetük, vagyonuk „fitogtatására” tartottak fenn ilyen háztartásokat. Ezzel szemben a lassabban fejlődő agrártársadalmakban sokáig és széles körben fennmaradt a család termelési egysége. S ez nemcsak a nagyobb hagyományos háztartásokat megőrző gazdák körében volt így, hanem a szegényebb rétegek kis családjában is.²⁶ A polgári társadalomban is sokáig megőrződhet a kisbirtokosok és a városi kisiparosok, kiskereskedők körében a családtagok termelő közössége. S bár a mai családok között igen kis számban vannak olyanok, melyeknek kizárólagos bevételi forrása a tagok által közösen és háztartásuk keretében végzett termelésből fakad, azért a falusi családok jó részében Magyarországon ma is folyik közös termelő munka. A háztáji földek, vagy a másodlagos gazdaságban végzett különféle otthonmunkák megerősítetik ezeket a funkciókat. Az egyéni munkavállalás és személyi jövedelem tehát ellene szól annak, hogy az iparosodott országok népességén belül a család termelési egysége újra megerősödhessen, de más tényezők (a munkahelyen töltött idő csökkenése, a reálbérek stagnálása vagy csökkenése, a modern „bedolgozási”-formák, az ún. „második gazdaság” vagy a kisvállalkozások stb.) mégis ellenkező irányba hatnak. S végül a legfejlettebb országok egyes marginális csoportjainak körében kísérleteznek az önálló háztartások kialakításával is.

Másodsorban: az új családok életében és gazdasági helyzetének alakulásában *továbbra is fontos szerepe van a házastársak törzscsaládjainak és rokonságának*. Voltak családok, melyeknek tagjai még több nemzedéken át a családi vállalatban dolgoztak s az ipari üzem, mezőgazdasági birtok, pénzügyi vagy kereskedelmi vállalkozás ezalatt a törzscsalád egységének kezelésében alapozta meg az új konjugális családok jövőjét is. Az ilyen családok, „klánok” sora átnyúlik az intenzív iparosítás korszakáig is s ezeken belül a párválasztás, a nevelés, az öröklés szabályozásának hagyományos módjaival is fokozni tudták a kohéziót.²⁷

De a családi és rokoni kapcsolatok igen fontosak voltak a hivatalnokok, proletárok és földnélküli szegények számára is, főként a *munkavállalásban*. Szülők és gyerekek, testvérek és sógorok munkát szereztek és közvetítettek egymásnak, betanították a kezdőket, felügyeltek rájuk, kioktatták őket a helyi tudnivalókról, megvédték jogaikat – s gyakran részesedtek mindezért a másik béréből.²⁸

A családi-rokonsági munkaszerezés és felügyelet tehát koronként és rétegenként eltérő szociális jelenségekkel és családszervezeti hatásokkal járhatott együtt. Erősítette a kötelekeket, de voltak olyan differenciáló hatásai, amik gyengítették a kohéziót. Ilyen megkülönböztetés vonatkozott például a „szegény”, illetve „gazdag”-rokonokra. Ez is szerteágazó témakör. A rokonságon belüli vagyoni-jövedelmi különbségek merőben mást jelentettek a bér munka elterjedésének korszaka előtt és után. Korábban a legszegényebb rokon is tagja lehetett a háztartásnak és személyes-hagyományos módon kapott

részt a tagok ellátásából. A polgárosodás hatására, a piacgazdaságban viszont nem a gazdag rokon háztartásába akart beilleszkedni, hanem bért kívánt munkájáért.

Harmadszor: a család gazdasági egységének fogalmába tartozik a családi otthonhoz, illetve a családtagok személyes használatához tartozó *tárgyi értékek vagy pénzbeli megtakarítások átörökítése*. A szülőktől vagy rokonoktól kapott, öröklött ingatlanok és ingóságok igen fontosak voltak és maradtak a családalapítás korszakában, a gyereknevelés idején. Az ilyen örökségeknek, ajándékoknak persze nemcsak cseréértékük volt. Az új nemzedék tagjai számára a régi lakás, a szülők, rokonok bármilyen használati eszköze jelképezte a család folyamatosságát. Az áthagyományozott tárgyak ilyen szimbolikus jelentősége mindmáig fennmaradt, közben azonban fokozatosan összehúzódtak a törzscsaládok egységének gazdasági alapjai. Ennek több oka volt. Először is az, hogy a tőke egyre kevésbé fért össze az osztatlan családi vagyonformával. A nemzetségi, rokonsági és családi egység hagyományadta elismertetésének kárára előtérbe kerültek az egyénnek mint független és önálló jogalanynak tulajdonosi, rendelkezési, használati és áthagyományozási képességei. Ez a jogtörténeti folyamat persze nem az ipari forradalommal kezdődött, s nem is fejeződött be ekkor, de a nagyipari korszak társadalmában teljedhetett ki igazán. A családi tulajdon megbonthatatlan tárgyi egysége tehát anakronizmus lett a szabadon értékesíthető, hitellel megterhelhető áruk korában. A családi örökség eltérő elhasználásának vagy produktív befektetésének lehetősége viszont egyaránt odavezetett, hogy a tárgyak szimbolikus értékei egyre kevésbé biztosították a törzscsaládok egységének folyamatosságát.

Az új konjugális egységek és a házastársak törzscsaládjai közötti kapcsolatok tehát a „szülők családja” és a „gyerekek családja” közötti *diszkontinuitást és feszültséget tanúsították*: a szülők önállóságra akarják nevelni gyerekeiket, de idős korukra gondolva „örökrészek”-kel előre biztosítják a majdani gondozást; a testvérek éberrel méricskélnek a juszt, a házastársak nyilvántartják egymás és a sógor részesedését. Így az összetartozás normái is ambivalensek: a családtagoknak szükségük van a vagyonközösségre, arra, hogy egymás közt ne árukat és szolgáltatásokat cseréljenek s ne egyenértékeket számítgassanak, ugyanakkor önállóságuk biztosításaiként jogos részesedésekre van szükségük.

További megszorításokra lenne szükség a jövedelemszerzéssel kapcsolatban is. De ezek a kiegészítések és megszorítások sem változtatnának a családi intimszféra kialakulásának általános társadalomtörténeti irányán. Ahhoz azonban, hogy megérthessük, miért és hogyan lett ambivalens, egymással ellentétes értékeket hordozó az intimszféra, ehhez arra van szükség, hogy tisztázzuk: milyen szociokulturális feltételekből és normatív szabályozásokból származtak – s származnak ma is – a magánszféra centrumának újfajta belső feszültségei. Azokat a folyamatokat kell legalábbis vázolni, melyekben *az intim személyesség, bensőséges meghittség elvárásai együtt alakultak ki ezek tartósan harmonikus képzésének és megvalósításának akadályaival*. Társadalmi erők indukálták a kapcsolatok ilyen alakulását s eredményezték azokat a tapasztalatokat, melyek szerint a családi intimitás támogatható és megterhelhető, személyessége vonzó és taszító, meghittsége biztonságot nyújthat és eltorzít.

Három problémacsoportban tárgyalom ezeket a folyamatokat. Az első a családi szerepek gazdasági-társadalmi meghatározottságára, a második a párválasztásnak, a nemi és a házastársi kapcsolatoknak, a harmadik pedig a szülők és gyerekek kapcsolatának változásaira vonatkozik. Mindhárom kérdéskörben alapvető jelentőségűek voltak és

maradtak azok a távolságok és eltérések, melyek az új értékek – az intimitás új normái – és az egyes társadalmi szabályok, rétegek életfeltételei között húzódtak, illetve húzódnak ma is.

2. Az intimitás normatív keretei: keresők és eltartottak

Az iparosodással, s főként a nagyipari kapitalizmussal együttjáró társadalmi változások kiszélesítették az áruterelés és áruforgalom körét. Ez fokozta, majd döntővé tette a *pénzjövedelmek* jelentőségét. A „bevételek” megszerzése, elosztása, a háztartások fenntartása a korszak új fogalmai szerint a „kereső” és „eltartott” családtagok között történt. Ez a megkülönböztetés azért új, mert régen a mester, a gazda, az úr nem „kereső” volt (s persze a családos segéd, szolga sem volt az), s nem „eltartottak” voltak a többiek – a feleség, a gyerekek s a háztartás más tagjai. Éppen a hagyományos háztartásokból való kiválás vezetett a személyes szabadság elnyeréséhez, ez pedig az önálló háztartás alapításának képességéhez. „Az a pillanat, amikor egy háztartási cselédből vagy szolgálóból a háztartáson kívül élő, házias béres lett, ez a pillanat az egyén személyes létezésének és annak az egész rendszernek a válságához vezetett, melyhez korábban az egyén tartozott. A volt szolgából általában a közeli majorban napszámos lett s ha itt piacra termeltek, akkor lehetősége nyílt a korai házasságkötésre és arra, hogy napszámosként háztartást alapítson ...”²⁹ Amikor a háztartások urai vagy gyerekei munkaadók, szolgálók pedig munkavállalók lettek, amikor a gazdák már első-sorban bérbe adták, volt cselédek (vagy azoknak leszármazottai) pedig bérletbe vették a földet, amikor a mester tanonciból és segédeiből önálló ipari vállalkozók vagy bémunkások lettek, akkor megváltozott az érintettek szociális státusza és megváltozott az őket és családjukat a társadalom más tagjaihoz fűző összefüggések rendje is. A modern ipari kapitalizmus, illetve a szocialista iparosítás összefolyamatai mindentűt együttjártak az egyének társadalmi kapcsolatrendszerének ilyen átalakulásával.³⁰

*A családfő, mint „kereső” tehát a polgári társadalom szülötte, de éppen így e korszak kultúráját fejezik ki az „eltartottak” is*³¹. E fogalmak nem a politikusok vagy statisztikusok önkényes szóalkotásai és nemcsak a gazdaságtan, az ideológiák, a törvényhozók és újságírók használják. Jelentésük döntően befolyásolta az emberek céljait és magatartását. Egyfelől a „kereső” férj, mint háztartásfő és az „eltartott” feleség, mint háziasszony,³² másfelől a családfenntartó szülők és a fenntartásra, gondozásra, nevelésre, taníttatásra szoruló gyerekek a szó legszorosabb értelmében egészítik ki egymást. Egyikük nélkül sincs teljes család. A korszak családszervezetének legfontosabb és kulturálisan legáltalánosabb szerepkapcsolatait ezek az új fogalmak jelölik. „Nő”-nek lenni sokáig első-sorban azt jelentette, hogy a lányoknak a törzscsaládi „eltartott” státuszukból fokozatosan fel kellett növekedniük egy „kereső” férj eltartottjává.³³ A polgári intimitás értékei felől tekintve mindenfajta más életút vagy státusz, a dolgozó asszonyoké éppúgy, mint a pártában maradt lányoké, a prostituáltaké vagy „kítartottaké” éppúgy, mint a művészeké sokáig deviánsnak minősül.

De a státuszok imént jelzett tartalmait a polgárosodás folyamán mindvégig kereszteték olyan értékek, melyek ugyancsak ekkor terjedtek el, erősödtek meg. A *nemi*

kapcsolatok változásairól szólva először is azokra az új szükségletekre és tapasztalatokra kell utalni, amik a szabad párválasztásra és az ezen alapuló „szerelmi házasság”-ra vonatkoznak. E szükségletekről a szépirodalomból tudjuk, hogy egyáltalán nem újak, de valószínűleg a polgárosodás révén válhattak széles körűvé, majd általánossá. Ezáltal a házasság rendeltetése is megváltozik: többé már nem az intézmény „szentsége” a döntő, nem egy elrendelt és a szülők választása révén kialakított sorsot látnak benne, hanem férfi és nő olyan, szabadon elhatározandó életközösségét, melyből érzelmi harmónián alapuló boldogságot várnak. A házasság célja ettől fogva nem lehet gyökeresen más, mint az individuális szerelemé, sőt, annak intézményes beteljesítése lett fő funkciója. A szentimentalizmus, a felvilágosodás és főleg a romantika irodalma éppen azt sugallta, hogy a fiatalok törekedjenek törvényesen elismertetni, intézményesen megörökíteni szerelmüket. S miután a házasságtól mindinkább boldogságot vártak, egyre szélesebb körben kellett elismerni a „szív jogait” és a házastárs szabad megválasztásának jogát.

A párválasztások valóságos alakulása persze más kérdés s ennek történetét itt nem követhetem. Mindenesetre a polgári társadalom megfigyelői igen hamar észrevették a jogegyenlőség közepette működő „házassági piac”-ot és a – legalább elvileg – szabad választások szociokulturális homogénéitását. „A házasság az egyetlen igazi jobbágyság, amelyet a törvény elismer” – idézte John Stuart Mill népszerű aforizmáját August Bebel is a nőkérdésről írott monográfiájában.³⁴ A liberális és szocialista kultúrkritika egyetértett abban, hogy a házasságnak „olyan kapcsolattá kellene lennie, amelyet két egymást szerető ember azért köt, hogy természetes rendeltetését teljesítse.”³⁵ Ezt a rendeltetést a korszak elfogadott értelmezésének megfelelően Bebel az individuális szerelemben kifejeződő nemi és fajfenntartási ösztönre vezette vissza, és kimutatta, hogy „... manapság ez az indítók igen ritka esetben jut érvényre *tisztán*. A nők nagy többsége a házasságot révnek tekinti, amelybe mindenképpen be kell jutnia. A férfiak jó része viszont merőben üzleti szempontból nézi, s anyagi megfontolások alapján mérlegeli, számíthatja annak előnyeit és hátrányait.”³⁶ Bebel is, mint kortársai az „érdekházassággal” állította szembe a szerelmi házasságot.

„A ‘család’ nemcsak a polgári társadalom alapegysége volt” – írja Eric J. Hobsbawm a korszakról szóló egyik összefoglaló munkájában – „hanem alapvető vagyoni és üzleti egysége is, melyet más hasonló egységekkel a ‘nő plusz vagyon’ (a hozomány) csere-rendszere kapcsolt össze, ahol a nők a polgári világ előtti hagyományokból fakadó szigorú elvek értelmében *virginaes intactae*, ‘érintetlen szüzek’ voltak. Bármilyen, ami ezt a családi egységet gyengíti, megengedhetetlen, márpedig semmi nem gyengítette nyilvánvalóbban, mint a korlátlan testi gerjedelem, amely ‘meg nem felelő’ (azaz gazdaságilag nem kívánatos) kéréket és menyasszonyokat produkál, férjeket szakít el feleségüktől, főként pedig pazarolja a közös vagyont.”³⁷

A kötelező hűség normái annál több és annál nehezebben feldolgozható konfliktust okoztak, minél kevésbé egy intézmény szentségét képviselték és megsértésük minél inkább a házastársak önként vállalt közös elhatározását, egykori reményeit tagadta meg. A házasságot mint „kereső”-”eltartott”-viszonyt és mint társaknak a „boldogság” értékeihez mért kapcsolatát tehát más-más elvárásrendszerek szabályozták – s ettől fogva stabilitásuk is heterogén szempontok szerint minősíthető. Például a közös javak gyarapodása vagy a kölcsönös szexuális elégedettség szerint. Az így keletkezett ellen-

téteket s az intimitás ezekben kifejeződő ambivalenciáját tovább bonyolították *a szülők és gyerekek helyzetére, kapcsolataira vonatkozó normák változásai*,

Ph. Aries mutatta ki úttörő munkájában³⁸ azt, hogy – nagyjából a felvilágosodás kezdetéig – az európai kultúrákban nem ismerték az idevágó fogalmak mai jelentéseit. A gyerekeknek merőben más helyzetük volt a hagyományos társadalmak családjában, háztartásaiban, közösségeiben. A tudás átadása közvetlen módon folyt, úgy, hogy a gyerekek részt vettek a felnőttek életében, munkájában, szórakozásaiban. A „középkori civilizáció elfeledte az ókori *paideia*-t és semmit sem tudott a modern nevelésről.”³⁹ Persze a középkorban és azután is voltak egyházi iskolák, magántanítók, kollégiumok, de a hagyományos háztartásokban a gyerek többé-kevésbé „*miniatűr felnőtt*-nek számított. A felvilágosodásig e kultúráktól idegen volt az a gondolat, hogy a) *a gyerek személyisége alakítható*, fejleszthető a gondozás és nevelés révén és b) *éppen ez a család egyik legfontosabb feladata*. „A családnak a 16. és 17. században kialakult fogalma tehát elválaszthatatlan a gyermekiség fogalmától.”⁴⁰ Amíg korábbi évszázadokban a háztartások, a rokonság, a lokális közösség keretében növekedtek – „mint a gaz” – a gyerekek, addig az új korszak családja a gyerekek körül szerveződik. A szülőknél nemzedékeken át fokozatosan alakultak ki az új szükségletek: a csecsemő nyugalmas gondozást, higiénikus ápolást igényel s ezt az otthonon belül biztosítani kell; a gyerekeknek életkori sajátosságaik vannak, s ezeket – a kicsikét éppúgy, mint a kamaszokét – figyelembe kell venni; szabályozni kell az alvásidőt, törődni a rendszeres étkezéssel, az öltözködéssel; a gyerekek jelenlétét a felnőttek körében korlátozni kell, előttük nem szabad ugyanúgy viselkedni és ugyanazt tenni; a gyerekeket taníttatni kell és óvni a környezet káros befolyásaitól stb.

Ezek az új szükségletek átalakították a szülői magatartás egész motivációs rendszerét. Semmi okunk feltételezni, hogy a régebbi korokban és a hagyományos közösségekben élő szülők kevésbé szerették és szeretik gyermekeiket. Itt egyáltalán nem az érzelmek növekedéséről, hanem a szülői motivációk megváltozásáról van szó, arról, hogy fokozatosan felfedezték Európában a gyerekkor néhány, ma már „természetes”-nek számító jellegzetességét s ezekkel összefüggésben új családi funkciókra és újfajta személyközi kapcsolatokra vonatkozó szükségletek kezdtek elterjedni.⁴¹

A gyerekek kötelességeit, elvárt teendőit és szabadságait ettől fogva fejlődésük értékelése és normái szabják meg, mint ahogyan szokásaikat és egész magatartásukat is eszerint értelmezik a szülők és más felnőttek. Újfajta nevelési és oktatási intézmények alakulnak ki és elterjednek az értékelés új szempontjai: tanulásé, a kötelességtudásé, az önállóságé. Ezek szerint minősítik őket környezetükben s ezeket próbálják követni a szülők nevelési céljaik és módszereik kiválasztása során is. S miután a gyerekek nem igazodtak önmaguktól, „csak úgy” az új normákhoz, hát kényszeríteni kellett őket a tisztaságra, a helyes étkezésre, az iskolába járásra és még sok mindenre: hogy legyenek csendben, hogy szavalják el, amit az iskolában tanultak, hogy ne csavarogjanak, de ne is lábatlankodjanak, hogy egyenek többet vagy kevesebbet, hogy legyenek szófogadóak és legyenek önállóak.

A modernizáció sodrában kezdi megosztani a gyerekeknél feladatait társadalmi méretekben család és iskola: ettől kezdve válik az oktatás olyan tevékenységgé, melyet szakemberek és speciális intézmények folytatnak. Bennük már nem a szabad ember testi-lelki tökéletessége, „kalogatheia”-ja a fejlődés eszménye, nem is a személyiség

oszthatatlan értékeit, nemességét és férfi-erényeit kell kifejleszteni, mint az antik iskolákban vagy középkori kultúrákban. A személyiség értékei az iskolákban mindmáig az oktatás és tanulás feltételeivé degradálódnak, melyek könnyítik vagy nehezítik a pedagógus munkáját. Ettől fogva az iskola mindinkább kognitív tudás, evilági és elsősorban tudományos ismeretek átadására és számonkérésére specializálódik s csak melleleg, a „nevelés” címszava alatt vállalja át a „magatartás” rubrikájába besorolt szociális készségek életkori és nemi szabályozásának – rétegenként többé-kevésbé megkülönböztetett – feladatait.

Az új nemzedékek tagjai már eszerint nevelődtek, egyre alaposabb motivációkkal arra, hogy elválasztani kívánják majd gyerekeik életének zónáit a sajátjukétól, a fiúké a lányokétól, a felnőttek munkáját és szórakozásait a kicsik játékaiktól, a gyerekosztótól a hálószobától, az érettek világát a gyerekkortól.⁴²

3. Otthonok és lakások

Az intim családi élet fő színtere a lakás. Az életfeltételek közül kiemelkedő jelentőséget tulajdonítunk a lakásnak, mert a házasságkötésre, gyereknemzésre, családalapításra, egyáltalában a magánéletre vonatkozó alapvető emberi jogokat összekapcsoljuk a családok önálló otthonteremtésére vonatkozó jogaival. Ez az egybekapcsolás is az életfeltételek olyan normáival függ össze, melyek az iparosodás és polgárosodás során jöttek létre. A korábbi társadalmak felnőtt népességének kisebb-nagyobb hányada azért nem alapíthatott önálló háztartást, mert ura szolgájaként, mestere inasaként vagy gazdája cselédjeként a feljebbvaló háztartásában élt. A módosabbaknak voltak lakószobái, de e rétegek körében sem a szoba volt az együttélés központi színtere. A nemesek házai sem a későbbi lakóhelyek voltak, hanem az uralom, a közélet, a reprezentáció épületei. Az „atyai ház” nem a családi intimitás színterét, hanem a családtagok rendi hovatarozását jelölte;⁴³ s csak a 17. századtól kezdték el a termek, folyosók, és kamrák tereit lakályosabbá alakítani.⁴⁴

A polgárosodás során alakultak ki az együttélésre mint együttlakásra vonatkozó új szükségletek és azok az elképzelések is, melyek az ennek megfelelő térelosztásra, környezeti és tárgyi feltételekre vonatkoztak. „A gyermeki lét és a család képzele feltételezi a fizikai és erkölcsi intimitás zónáit – márpedig ezek még nem léteztek a 16–17. században ... A 18. században a család távolságot kezdett tartani a társadalomtól, visszaszorítva azt a magánélet zónáin túlra. A ház szervezete megváltozott annak az új szükségletnek megfelelően, hogy távöltartsa a családtól a világot.”⁴⁵ A „magánszféra” („privacy”), az otthoni kényelem („comfort”) az otthoniasság („domesticity”) fogalmái e polgári korszak intim családi életének új szükségleteit jelzik.

Ahhoz, hogy háborítatlanul rendelkezhessenek életük tárgyi és környezeti feltételeivel, hogy szuverénül oszthassák be idejüket, végezdhessék teendőiket, hogy szabadon, a maguk tetszése szerint érintkezhessenek egymással szülők és gyerekek, férjek és feleségek, mindehhez szükségük volt és van önálló lakóterekre. Ez többé nem kastély, és nem kunyhó, nem téli hajlék, s nem is udvarház. Nem a termelés műhelye – bár a családtagok háztartási teendőiket s esetleg másfajta munkát is végezhetnek benne. Nem a törzscsalád múltját, méltóságát reprezentálja – bár a lakóhelynek, a helyiségeknek

vagy berendezési tárgyakkal van reprezentációs funkciójuk is. Nincs kultikus jelentősége – bár a családtagok kifejezhetik benne vallásos hitüket vagy világnézetüket. Nem színtere a közéletnek, sőt, a közélettől való távoltage biztosítja – bár a családtagok *itt is* közvetítik egymás között közéleti aktivitásaikat, érdekeiket, *véleményeiket*, elkötelezettségeiket. A „háznép” védelmét nyújtó, ősi „fészek” már a bérlakások múlt századi elterjedése idején is egyre ősdibb, „feudális” ízű fogalom lett. A „védelem” ekkor már sokkal inkább azt jelentette, hogy a piacgazdaságban versengő családtagnak „hátszóra” van szüksége, ahová „visszavonulhat”, ahol bizalom, nyugalom, „meleg családi tűzhely” várja, ahol erőt gyűjthet. Az új társadalmakban *a lakás fő funkciója az lett, hogy otthona legyen a családtagoknak.*⁴⁶

Ez határozza meg ettől fogva egyre szélesebb körben a lakóépületek térelosztásának, a lakások berendezésének legáltalánosabb szempontjait. A szempontok persze minden egyes lakóterületen az ott érvényesülő adottságokon és szociokulturális indítékokon keresztül konkretizálódtak. De az így adódó különbségeket – még a leginkább kirívókat is – véleményem szerint azokon a legáltalánosabb normákon belül kell értelmezni, melyek a családi együttélés keretfeltételeit jelentik a modern, ipari országokban.⁴⁷ Melyek ezek?

Már utaltam az elsőre, arra, hogy *a munkahelyeket elválasztották a lakóhelyektől.* Ennek sokféle változata *volt* és van, de bennük éppen az az általános, hogy a lakások olyan funkciókhoz jutnak, melyek a munkaidőn és munka világán kívül esnek. Ennek a normának nem felelt meg például a kereskedő, az orvos vagy a tanító lakása akkor, ha benne nem vált el élesen az egyénnek és családjának lakóterülete a műhelytől, eladótértől, a gyógyító vagy oktató helyiségtől.

A második ilyen általános norma *az egyes családok térbeli elválasztására* vonatkozik. Az otthonok kialakításának feltétele lett, hogy a lakás biztosítsa a családi együttélés zártágát, fizikai és kommunikációs határait, az adott lakóhelyeken élő szomszédos emberekkel szemben. Ezért nem tekintik családi otthonnak azt, amikor több házaspár vagy család él külön háztartási egységként egyetlen lakásban. E normától is igen sokféle módon lehetett és lehet eltérni. A lakásnyomor, a társbérletek problémája éppúgy idetartozik, mint a modern kísérletek alternatív életformák (lakóközösségek, kommunák) kialakítására. Ezek persze más szempontból nagyon is eltérő együttélési módokat jelentenek, de közös bennük – ezt kívánom most hangsúlyozni –, hogy az érintettek nem tekintik magukat egyetlen *családhoz* tartozónak.

Az otthonteremtés harmadik általános normája *a lakáson belüli térelosztásra és az egyes helyiségek megkülönböztetésére vonatkozik*, az iparosodás és polgárosodás során lett általános cél az, hogy a lakóterek elosztása feleljen meg mind a családtagok közös tevékenységeinek, mind pedig a különböző nemű, életkorú tagok személyes szükségleteinek. A tagoknak törekedniük kell a különféle funkciójú közös helyiségek – pl. hálólhelynek, a főzés és étkezés terének, a tisztálkodásra szolgáló helyiségnek – egymástól való elválasztására, de arra is, hogy lehetőség szerint különválasszák a nők-férfiak, szülők-gyerekek, öregek-fiatalok tevékenységeinek zónáit. Ezt az általános normát sértették és sértik meg a különféle osztatlan terű lakások.

Ezek a normák igen általános szintűek, – s éppen ezért alkalmasak arra, hogy különbségektől és változatoktól eltekintve értelmezhesük a családi kapcsolatok alakulásának általános társadalomtörténeti feltételeit. A lakásviszonyok története ugyanis

éppen az a kérdéskör, melyben legnyomatékosabban érzékelhetők az *ellentétek egyfelől az intim családi élet általánosan kívánatos feltételei, másfelől a modern társadalmak tapasztalati valósága között*. A 19. és 20. századi lakásnyomorról, a szegényebb néprétegek lakásviszonyairól szóló munkák bőséges példatárát mutatják annak, hogy mennyien nem tudtak és nem tudnak megfelelni e normáknak. De ugyanezt, a tapasztalati tények kirívó kontrasztját állapíthatjuk meg a családi intimitásra vonatkozó többi, korábban elemzett norma esetében is.

A párválasztás motivációi kapcsán már utaltam erre. De ugyanez vonatkozik a „kereső”-„eltartott”-szerepekre, illetve a szülők és gyerekek helyzetére és kapcsolatára is. Arra például, hogy a gazdasági válságok, a krónikus munkanélküliség miatt a családfők nem mindig és nem tartósan jutottak pénzjövedelemhez.⁴⁸ Ez erősen sújtotta a középrétegeket is, melyeknek tagjai leginkább s talán legmerevebben akartak ragaszkodni az előbb vázolt értékekhez, a „kereső-eltartott” szerepek elvárásaihoz, a polgári életvitelhez, háztartáshoz. De a munkanélküliség, a létbizonytalanság legsúlyosabban az ipari munkásságot sújtotta. Azt az osztályt, melynek nagyobb tömegében, új és új nemzedékeiben kevés esély volt arra, hogy az új családi szerepek elvárásai és az intimitás normái szerint rendezzék be családi életüket. S ez nemcsak a „kereső” családfők munkanélküliségéből s alacsony béréből származott, hanem abból is, hogy az „eltartottak”, a munkások feleségei és gyerekei is „keresők” voltak, ráadásul a „keresők” helyén, velük versenyezve.⁴⁹

A múlt század konzervatív szociológusai éppen ilyen tapasztalatok alapján támadták az intimitás polgári normáit. F. Le Play és A. Riehl erkölcstelennek tartotta a családtagok kapcsolatára vonatkozó evilági szempontokat.⁵⁰ Felfogásuk szerint csakis az „atyai családok” szervezetéből és vallásos értékeiből fakadhatnak a feltétlen tisztelet, engedelmség és gyámolítás tartós családi érzései. Ezeknek az érzéseknek a hanyatlását látták korukban s ennek tulajdonították a családok bomlásjelenségeit is.

A baloldali kritika is a társadalmi élet tapasztalati valóságát állította szembe a családi intimitás normáival. „A családról és a nevelésről, a szülők és gyermekek közötti meghitt viszonyról hangoztatott polgári szölamok annál visszataszítóbbak, minél inkább széttépi a nagyipar a proletárok minden családi kötelékét, minél inkább változtatja a gyermekeket közönséges kereskedelmi cikké és munkaszerszámmá” – olvashatjuk a „Kommunista Kiáltvány”-ban.⁵¹ De a marxistákon és szocialistákon kívül a szociális kérdések iránt fogékony kutatók többsége is kétségbe vonta az intim családi életre vonatkozó normák követhetőségét. A kapitalizmus, az iparosodás, a nagyvárosi élet olyan jelenségei, mint az alkoholizmus, bűnözés, a családtagok közötti brutalitás, a szexuális nyomor és a prostitúció szüntelenül arra figyelmeztettek, hogy a családi élet elsősorban gazdasági és szociális feltételektől függ, s ezek hatásához képest szenteltvíz az, amit a polgári moralisták szónokolnak házastársi megértésről, gyermeki bizalomról, családi békéről.

A századvég forrongó szellemi légkörében még kétségesebbnek tartották és még bizonytalanabbnak érezték a normák érvényét. Azok a fiatalok, akik mint Jaques Thibault, A. Gide szavait hangoztatták – „család: gyűlöllek! Körülzárt tűzhelyek, bezárt kapuk!” – a családdal mint a társadalom alapegységével és az elnyomást újrászülő sejtjével szálltak szembe, fellázadva a „hátszág” normái, nevelési eszményei, hazugsága, álszentsége, korlátozó-korlátolt valósága ellen. Ez az időszak, amikor Freud kifejti

az intimitás ambivalenciájának genetikus szemléletét. Azt, hogy a szülők elnyomják a gyerekek szexuális ösztönét, tiltják ezek örömteli kiélését – s épp ezáltal alapozzák meg a szexuális élet intimitását. De ugyanilyen ellentmondás fedezhető fel a házasságban is. Itt a házastársak nemi kapcsolatának kizárólagosságára, a hűségre vonatkozó normák szabályozzák gátló módon a felnőttek választásait s ez vezet a házasságon kívüli „konkurrens intimszférák”-hoz. *A család tehát valamiképp maga indukálja bomlását épp azáltal, hogy a biztos menedék hamis reményét kelti elnyomó és bomlasztó társadalmi struktúrákban élő emberekben.*

A huszadik század, s főképp az utóbbi évtizedek társadalmi változásai – újabb normák és újabb tapasztalatok nyomán – fokozták ezeket az ellentéteket.

JEGYZETEK

¹ A kommunikatív tevékenységrendszer elméleti kérdéseire lásd *Habermas*, 1981.

² *Grosse*, 1896:3.

³ Vö. *Hoselitz*, 1977.

⁴ Az alábbiakhoz lásd *Goode*, 1963; *Laslett*, 1976; *Medick*, 1976; *Smelser-Halpern*, 1978.

⁵ *Faragó*, 1983:231-232.

⁶ *Wrigley*, 1973:12.

⁷ Lásd: *Laslett*, 1977:22-23. A magyar adatokhoz: *Andorka*, 1977 és *Andorka-Faragó*, 1981.

⁸ A családi életciklus-tartamok történeti problémáihoz *Hareven*, 1978; az öregek helyzetéhez az iparosodás kezdetén lásd: *Demos*, 1978.

⁹ *Tárkony Szűcs*, 1981:786.

¹⁰ Tárkony Szűcs, 1981 tizenegy csoportba sorolja a magyar népi társadalom közösségi szankcióit (787-793.)

¹¹ A következőkben főként a következő munkákra támaszkodtam: *B. Laslett*, 1973; *Laslett*, 1972; *Ariès*, 1973; *Shorter*, 1975; és *Anderson*, 1979.

¹² V. ö. *Eliás*, 1969.

¹³ *Granasztói*, 1980:225.

¹⁴ Vö. *Flandrin*, 1978:14.

¹⁵ Ezt a képződményt mint az idealizált múlt alapvető társadalmi egységét jelölte *W. H. Riehl*, 1854 a „ganze Haus”-terminusával; *Brunner*, 1956 foglalta össze ennek társadalomtörténeti jellegzetességeit. Lásd még *Granasztói*, 1982.

¹⁶ E fogalmak jelentéséről lásd *Bender*, 1976. A történeti demográfia és statisztika, illetve az empirikus társadalomtörténet vizsgálódási nehézségeiről, melyek e fogalmak használatából fakadnak lásd *Faragó*, 1977.

¹⁷ A preindusztriális társadalmak háztartásaiban élő legényekről, tanoncokról, szolgálókról szóló történeti-demográfiai irodalmat áttekinti *B. Laslett*, 1973:485. A magyar társadalomtörténetben először Veress, 1958 vetette fel az ilyen „jobbágyfamiáliák” problémáját.

¹⁸ Lásd *Laslett*, 1983:492.

¹⁹ A magyarországi nagycsaládok szervezetének kérdéseire lásd: *Morvay*, 1956; *Fél-Hofer*, 1969; *Tárkony Szűcs*, 1981. Ezek a művek főként a 19. század második felétől a 20. század elejéig vagy középig fennálló állapotokról adnak számot. A több generációt és több konjugális egységet tömörítő családszervezeti forma persze nemcsak Magyarországon fordult elő, hanem létezett és létezik más kultúrákban is. (Vö. *König-Hill*, 1970) Ugyanakkor számos kérdés még tisztázatlan kialakulásával, elterjedésével és formáival kapcsolatban. Nem tudjuk azt sem, hogy Magyarországon a 19. század előtt pontosan mikor, milyen körben létezett, lásd: *Faragó*, 1977.

²⁰ Lásd *Durkheim*, 1977 és kritikájához *König*, 1974.

²¹ Az itt következő áttekintéshez lásd *Rosenbaum*, 1974; *Kocka*, 1975; *Balogh*, 1976.

²¹ *Zinn*, 1979:17.

²³Ez a szembeállítás végigvonul a múlt század szociológiáján. Vö. *Schwagler*, 1975.

²⁴*Habermas*, 1971:84.

²⁵A család par excellence fogyasztási egység; sőt, mondhatjuk, hogy a fogyasztás a család alapvető társadalmi funkciója ...” írta már 1913-ban M. Halbwegs. (Lásd: *Halbwachs*, 1971:91.)

²⁶Mindkét típusra bőven találni leírást a magyar szociológiában és gazdaságtörténetben. Az első're lásd pl. *Molnár*, 1970. A második típusra lásd pl. *Szabó*, 1936 számos leírását és e kérdés összefoglalását: „Aki családot alapít: termelő' közösséget alapít, melynek életképesnek kell lennie ... a házastársak életének inkább központja a föld és a földművelés, mint az ágy és az asztal” (170.).

²⁷*Hobsbawm*, 1978:200-201 sok ilyen angol, francia, német családot említ.

²⁸Ehhez lásd *Smelser*, 1978.

²⁹*Laslett*, 1976:22.

³⁰Szemléletesen tanuskodik ilyen átalakulásokról például a háztartási szolgálók, cselédek, alkalmazottak évszázados története. Lásd *Gyáni*, 1983.

³¹A „kereső”-”eltartott”-dimenzióknak voltak számottevő' előzményei a rendi államok egyes polgári rétegeiben. Vö. *Hausen*, 1977:83-93.

³²A „háziasszony” társadalomtörténetéhez lásd *Oakley*, 1974.

³³A nemek közötti szociális egyenlőtlenségek egész kérdéskörének központjába is ezért tartozott, tartozik a munkavállalás és jövedelemszerzés ügye. Ennek történetéhez lásd *Sullerot*, 1971.

³⁴*Bebel*, 1957:109. (A mű először 1878-ban jelent meg.)

³⁵Uo.: 111

³⁶Uo.: 111

³⁷*Hobsbawm*, 1978:197

³⁸Az 1960-ban megjelent „L'enfant et la vie familiale sous l'Ancien Régime” széleskörű vitát kavart a társadalomtörténészek körében (vö. *Hunt*, 1970; K. Rabb-R. I. Rotberg, 1976). A továbbiakban a könyv angol fordítását használom.

³⁹*Aries*, 1973:395.

⁴⁰*Aries*, 1973:341.

⁴¹Az erre vonatkozó magyarországi kutatások közül lásd pl. *H Sas*, 1976.

⁴²A gyerekszobák történetéhez lásd *Weber-Kellermann*, 1979.

⁴³*Flandrin*, 1978:24 meggyőzően mutatja ki, hogy a „ház” fogalma összekötő kapocs volt a „nemzetség” és a „háztartás” fogalma között.

⁴⁴Vö. *Elias*, 1969; *Aries*, 1973:378 és köv.; *Flandrin*, 1978:110-116.

⁴⁵*Aries*, 1973:385.

⁴⁶Vö. *Niethammer*, 1979.

⁴⁷Az itt következő normatív keretfeltételek általánosabbak tehát, mint azok a szempontok, melyeknek alapján az egyes országok, régiók, települések „lakásszükséglete” állapítják meg. A „lakásszükséglet” fogalmát (vö. pl. *Musil*, 1974:73 és köv.) ezért e minimális feltételek meglétéhez képest, illetve aszerint kell értenünk, hogy milyen új, történelmileg eltérő vagy fejlettebb általános izempontok alakultak ki.

⁴⁸Vö. *Jahoda és mások*, 1960.

⁴⁹Vö. *Scott-Tilly*, 1975.

⁵⁰A konzervatív családszociológia történetéhez lásd *Schwagler*, 1975.

⁵¹*Marx-Engels*, 1959:457.

IRODALOM

Anderson, Michael

1979 The Relevance of Family History, in: Chris C. Harris (ed.) *The Sociology of the Family: New Directions for Britain.* – Univ. of Keele. (P. 240) 49-73.

Andorka Rudolf

1977 A család és háztartás nagysága és összetétele 1800 körül két dunántúli faluban (Alsónyéken és Kölkeden). lásd: *Történeti statisztikai tanulmányok*, 3. szám. – Bp. Statisztikai k. 348. 215-239.

1981 (and *Tamás Faragó*) Pre-industrial household structure in Hungary – Manuscript, 23. *Ariés, Phillipps*

1973 *Centuries of Childhood.* – Penguin, Harmondsworth, 413.

Balogh Zoltán

Vázlat a viktoriánus családról, lásd: *Világosság*, 1976. 7. sz. 451-458.

Bebel, August

1957 A nő és a szocializmus, – Bp. Kossuth K. 568.

Bender, D.

1976 The refinement of the concept of household: family, co-residence and domestic functions, in: *American Anthropologist*, 493-504.

Brunner, Ottó

1956 Das 'ganze Haus' und die altereuropäische 'ökonomik', in: *Neue Wege der Sozialgeschichte*, – Göttingen, Vandenhoeck and Ruprecht, (256) 33-61.

Demos, John

1978 A Old Age in Early New England, in: J. Demos-S. S. Boocock (eds) 248-287.

1978 with S. S. Boocock (eds) *Turning Points: Historical and Sociological Essays on the Family.* - Amer. Jour. of Sociology. Vol. 84, Suppl. Chicago-London, The Univ. of Chicago Press. 413.

Durkheim, Émile

1977 La famille conjugale, lásd: *Textes*, III. (Fonctions sociales et institutions). – Paris, Ed. de Mimiit, prés. de V. Karády. – 35-49. (Eredetileg 1892-ben jelent meg.)

Elias, Norbert

1969 *Die Höfische Gessellschaft.* – Neuwied-Berlin, Luchterhand, 456.

Faragó Tamás

1977 Háztartásszervezet és falusi társadalomfejlődés Magyarországon 1787-1828. Lásd: *Történeti statisztikai tanulmányok*, 3. sz. – Bp. Statisztikai K. 105-214.

1983 Háztartás, család, rokonság, lásd: „*Ethnographia*” XCIV. 2. sz. 216-254.

Fél Edit

1969 (and *Hofer Tamás*) *Proper Peasants*, – N. Y. Viking Found, P. 440.

Flandrin, Jean-Louis

1976 *Familles – parenté, masion, sexualité dans l'ancienne société* – Hachette. Németül: Familien

- *Soziologie, ökonomie, Sexualität.* – Frankfurt am Main, Ullstein, 1978

Goode, William J.

1963 *World Revolution and Family Patterns.* N. Y. Free Press of Glencoe; 432.

Granasztói György

1980 *A középkori, magyar város.* – Bp. Gondolat K. 276.

1982 *A polgári család a középkor végi Magyarországoa* Lásd: *Történelmi Szelme*, 1982. 4. 605-664.

Grosse, Ernst

1896 *Die Formen der Familie und die Formen der Wirtschaft.* – Freiburg-Leipzig, Mohr, 245

Gyáni Gábor

1983 *Család, háztartás és a városi cselédség.* Bp. Magvető' K. 252.

Habermas, Jürgen

1971 *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása.* – Bp. Gondolat K. 411.

1981 *Theorie des kommunikativen Handelns.* – Bánd I-II., Suhrkamp, Frankfurt am Main.

Halbwachs, Maurice

1971 A munkásosztály fogyasztói tendenciái, lásd: Ferge Zs. (szerk) A francia szociológia. – Bp. Közgazdasági és Jogi K. 455. – 57-123.

Hareven, Tamara

1978 (ed) Transition. The Family and the Life Course in Historical Perspective. – London

Hausen, Karin

1977 Historische Familienforschung, in: R. Rürop (hrsg) Historische Sozialwissenschaft. – Göttingen, Vandenhoeck und Ruprecht, 161. 59-95

Hobsbawm, Eric J.

1978 A Tó'ke kora. – Bp. Kossuth K. 286.

Hoselitz, Bért F.

1977 Sozialer Wandel in unterentwickelten Ländern, in: R. König (hrsg) Handbuch der empirischen Sozialforschung, Band 8. – Stuttgart, F. Enke, (324), 263-328

Hunt, Daviü

1970 Parents and Children in History – N. Y. – London, P. 226

Jahoda, Marie-Paul Lazarsfeld-Hans Zeisel

1960 Die Arbeitlosen von Marienthal – Allenschbach-Bonn

Kocka, Jürgen

1975 Historische Familienforschung, in: Gesichte und Gesellschaft, Bd. 1.

König, René

1970 and Reuben Hill (eds) Families in East and West. The Hague-Paris, Mouton, 630.

1974 Versuch einer Definition der Familie, in: R. König; Matériaién zur Soziologie der Familie (2. Auflage). – Köln, Kiepenheuer und Witsch, – 88-105.

Laslett, Barbara

1974 The Family as a Public and Priváté Institution: An Historical Perspective, in: A. and J. H. Skolnick (eds) Intimacy, Family and Society. – Boston, Little Brown (598), 94-113

Laslett, Péter

1972 (ed.) Household and Family in Pást Times. – Cambridge, Univ. Press, 623

1976 Familie und Industrialisierung: eine 'starke Theorie', in: W. Conze (hrsg) Sozialgeschichte der Familie in der Neuzeit Europas, – Stuttgart, Klett, 401.-13-31

1977 Family Life and illicit löve in earlier generations. – Cambridge, Univ. Press, 270

1983 A nözerepe a nyugati család történetében, in: Sullerot (szerk.): 483-508.

Marx, Karl-Friedrich Engels

1959 A Kommunista Párt Kiáltványa, lásd: Marx-Engels Múvei, 4. köt. – Bp. Kossuth K. 437-470.

Vedick, Hans

1976 Zur strukturellen Funktion von Haushalt und Familie im Übergang von der traditionellen Agrargesellschaft zum industriellen Kapitalismus: die proto-industriellen Familienwirtschaft, in: W. Conze (hrsg) Sozialgeschichte der Familie in der Neuzeit Europas. – Stuttgart, Klett, S. 401. 254-282.

Molnár Mária

1970 Egy parasztgazdaság munkaszervezete (Tarpa, 1940), lásd: Agrártörténeti Szemle. XII., 497-517.

Horvay Judit

1956 Asszonyok a nagycsaládban. – Bp. Magvető K. 258.

Musil, Jiri

1974 Lakásszociológia. – Bp. Kossuth K. 369.

Stethammer, Lutz

1979 (hrsg) Wohnen in Wandel. – Wuppertal, P. Hammer, 431

Oakley, Ann

1974 Woman's Work: The Housewife, Pást and Present. – N. Y. Pantheon Books

Rabb, Theodore K.-Robert I. Rotberg

1976 (eds) The Family in history. – N. Y. Ocatgon Books, P. 240

Riehl, Wilhelm H.

1854 Die Naturgeschichte des Volkes als Grundlage einer deutschen Sozial-Politik. Bd. I.: Land und Leute. – Stuttgart-Tübingen

Rosenbaum, Heidi

1974 (hrsg) Familie und Gesellschaftsstruktur. – Frankfurt am Main, Fischer, 368

H. Sas Judit

1976 Életmód és család. – Bp. Akadémia K. 236.

Schwagler, Georsz

1975 Soziologia der Familie. – Tübingen, Mohr, 207

Scott, J.-Tilly, L.

1975 Woman' Work and the Family in 19th Century Europe, in: Ch. Rosenberg (ed.) The family in history. – Philadelphia – 145-178

Shorter, Edward

1975 The Making of the modern Family. – N. Y. Basic Books, P. 369.

Smelser, Neil J. -Sydney Halpem

1978 The Historical Triangulation of Family, Economy and Education, in: J. Demos-S. S. Boocock (eds) 145-178

Somlai Péter

1982 A családi stabilitás kapcsolati szemlélete, lásd: „Szociológia” 4. sz. 503-520.

1983 Kölcsönös megértés intim kapcsolati rendszerekben, lásd: „Pszichológia”, 3. sz. 339-358.

Sullerot, Evelyne

1971 A női munka története és szociológiája. – Bp. Gondolat Kiadó, 431.

1983 (szerk.) A női nem – Bp. Gondolat K. 567.

Szabó Zoltán

1936 A tardi helyzet. – Bp. Cserépfalvi K. 243.

Tárkony Szűcs Ernő

1981 Magyar Jogi népszokások. – Bp. Gondolat K. 903.

Veress Éva

1958 A jobbágycsalád szervezete a sárospataki uradalom falvaiban a 17. század közepén, lásd: Történeti Szemle, 379-429.

Weber-Kellermann, Ingeborg

1979 Die gute Kinderstube, in: Niethammer (hrsg.) 44-65

Wrigley, E. A.

1973 Népesedés és történelem. – Bp. Kossuth K. 239.

Zinn, Hermann

1979 Entstehung und Wandel bürgerlicher Wohngewohnheiten und Wohnstrukturen, in Niethammer (hrsg) S. 13-27

SUMMARY

Péter Somlai: 'Traditional households' and 'bourgeois intimacy'
(Two types from the social history of family relations)

(This paper is part of a longer essay in which the author deals with the social history and theory of family relations. Another part was published in the 1982 No. 4 issue of *Szociológia* under the title 'Relationship concepts to family stability'.)

The 'traditional households' of the feudal societies are characterized by the primacy of the normative regulation of behaviour and activities. The life of families flows under the constant control of local communities and the socialization of members is determined by religious world view, morals, and patterns of customary law. In the households the place and time of work and leisure are not separated because processes of economy, administration, and learning take place within the family framework.

All this began to change during the course of bourgeois transformation and modernization. Needs and values of 'bourgeois intimacy' had spread in societies where the basic units of economy, management and study were no more the families and where the place of work and residence, the time of work and leisure were separated parallel to the separation of public and private life. The joint evolution of 'intimacy' and 'privacy' can be observed best in the following spheres:

- changes in the choice of life partners and the male-female relationships shift partly towards choices based on emotional considerations and partly towards the requirements of the relations between the 'breadwinner and the dependent';
- raising children: new criteria of socialization, new aspects of the development of the personality, new contents of the rights and duties of parents and their children;
- the question of housing: the appearance of the family 'homes' and the related new values (comfort, the separation of personal zones, etc.) and the evolution of urban shortage of accommodation.

Thus 'bourgeois intimacy' has been characterized everywhere by the evolution of new values, norms and social institutions *at once motivating and hindering* their observance. In the second part of the 20th century the type of the 'modern family' is to evolve by partly negating these values and partly by placing values of understanding and communication into the foreground.